

Grammatika suhtluses

Leelo Keevallik

Tartu ja Uppsala ülikool

1. Sissejuhatus

Grammatika mõiste sisaldab koolis käinud eestlase jaoks vist eelkõige lause- ja vormiõpetust ning karmi kellegi teise poolt paika pandud õiget ja valet. Aga kust tuleb grammatika ja miks ta just selline on?

Põhimõtteliselt peaks grammatika olema meie keelekasutuse süsteemne osa ja selle kirjeldus. Süsteemse osa piiritlemisel ollakse aga siiani eri seisukohtadel — me ei teagi täpselt, kus grammatika algab või lõpeb. Pole näiteks kuigi selge, kas lauseõpetusest on mõtet rääkida ilma suhtluse mitteverbaalseid komponente ja konteksti arvestamata. Mitmed uurijad on märkinud, et süntaksit ei saa uurida ilma prosodiata, teised on leidnud, et tegevusjärjendid või tegevustüübid (ingl *action sequences, activity types*) mängivad otsustavat rolli. Seda eelkõige suulises kõnes, mis ju enamiku kõnelejate jaoks igapäevaselt esmane keelekasutusviis. Samas aga kajastavad traditsioonilised grammatikad valdavalt kirjakeelt ning jätavad välja suure osa nähtusi, millega (suhtlus)keele süsteemi tõetruu kirjeldus peab kindlasti arvestama.

Viimase aastakümne jooksul on nii USAs kui ka Euroopas konsolideerunud keeleteaduse haru, mida on Ameerikas hakatud kutsuma *suhtlus ja grammatika* (1996. aastal ilmus sellenimeline koguteos “Interaction and Grammar” toim E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson.), aga nt Saksamaal pigem *interaktiivne lingvistika* (koguteosed “Prosody in Conversation: Interactional Studies” 1996 ja “Studies in Interactional Linguistics” 2001, mõlemad toim E. Couper-Kuhlen, M. Selting). Nimi nimeks, aga eesmärgid ja meetod on neil suundadel väga sarnased: valdavalt tugeva keeleteadusliku tagapõhjaga uurijad on pööranud pilgu sotsioloogia poole, saamaks abi suhtluse hõlmamisel grammatika kirjeldusse. Järk-järgult on aga jõutud enam või vähem veendumusele, et pelgalt hõlmamisest ei piisa. Suhtlus peaks hoopis olema lähtekohaks. Kuidas me keelt (süntaktilisi vahendeid, intonatsiooni, rütmi, sõnavara, aga ka keelevariaableid jne jne) kasutame on lahutamatu seotud sellega, mida me keele abil teha tahame.

Suhtluse ja grammatika suunda iseloomustab rangelt empiiriline meetod: ükski näide ei ole leiutatud, ühtegi tõestust ei rajata ainuüksi keeleteadlase enda mõttekonstruktsioonile (vrd nt kõneaktiteooriaga, kus näiteid mõtlevad välja keeleteadlased ise). Interaktiivse grammatika uurimismaterjal on (video)lindis ja analüüs tehakse kõnelejate endi tegevuse baasil. Siinkohal on keeleteadlastele suureks abiks sotsioloogiline suhtluse mikroanalüüsimise meetod *vestlusanalüüs*.

2. Lähtekohad keeleteaduses ja sotsioloogias

Suhtluse ja grammatika uurimine sai alguse keeleteaduse, sotsioloogia ja etnoloogia sõlmpunktis. Sotsioloogide-etnoloogide eesmärgiks on kirjeldada suhtluspraktikat ning neid norme, mida kõnelejad vestluses järgivad. Selle kaudu saab omakorda uurida ühiskonda laiemalt, näiteks ühiskondlikke institutsioone, võimustruktuure, eba-võrdsuse mehhanisme ja kultuurierinevusi. Keeleteadlaste huviks on muidugi keele olemus.

Uurimissuuna keeleteaduslikud juured on **funktsionaalses lingvistikas**, millest tõstaksin esile vaid paari olulist asja. Funktsionalistid ei otsi keelenähtuste põhjusi mitte grammatika süsteemist endast, vaid keelevälistest teguritest. Püütakse leida keelenähtuste kognitiivseid, sotsiaalseid, psühholoogilisi vms põhjusi, leida see, mis üht või teist keelenähtust motiveerib. Mitmed funktsionalismi harud on orienteeritud keelekasutusele ja käsitlevad keelekompetentsigi ainult läbi kasutuse, mitte kui iseseisvat arbitraarset süsteemi (vrd näiteks generativistid).

Teise funktsionalistliku mõistena tooksin esile rutiniseerumise, mis tähendab lihtsustatult seda, et sagedased tavategevused saavad pikapeale mingisuguse kindla vormi (Bybee 1985; Haiman 1994). Nii on meil teretused, vabandused, aga ka näiteks ütlused nagu *no kule okei siis, mis seal siis ikka, jääb siis nii*, mida me just niisuguste konstruktsioonidena teatud vestluspositsioonides ja konkreetsetes funktsioonides kasutame. Need on lihtsad automatiseerunud lahendused sellistele suhtlusülesannetele, mida meil väga sageli täita tuleb (näiteks vestluse lõpetamine). Nad on rutiniseerunud, nende leksi-kaalne ja isegi prosoodiline vorm on kinnistunud. Tugevnenud on vormi ja funktsiooni vaheline side, mis aga ongi grammatika põhi-olemus.

Rutiniseerumise loogiline osa on nn grammatikaliseerumine: keelend, mida sageli ühes ja samas funktsioonis kasutatakse, võib

muutuda vähem leksikaalseks ja rohkem grammatiliseks. Kui me sellist rutiniseerumise-grammatikaliseerumise protsessi usume, võime järeldada, et grammatika ongi välja kujunenud vestlustavatest. Vestluses tihti samas funktsioonis kasutatavad keelevahendid võivad pikapeale areneda grammatikaüksusteks.

Ülalkirjeldatud arusaama grammatika olemusest nimetatakse ingliskeelses kirjanduses vahel terminiga *emerging grammar*, st pidevalt esilekerkiv grammatika, mis pole kunagi valmis ja mille kategooriad ei ole diskreetsed. Termin on pärit P. Hopperilt, kes on ka sellise keelenägemuse peamisi ideolooge. Keel nagu kultuuri on ajalik, kujunev ja vaieldav nähtus (Hopper 1987, 1988). Grammatika on protsess ja tema struktuur pole ühelgi hetkel täiuslik, vaid muutub pidevalt. Muutused aga saavad toimuda ainult inimestevahelistes kontaktides. Ka struktuuri taastootmine toimub vaid läbi kasutuse ja suhtluse. Seega on meil keele uurimiseks tõenäoliselt vaja mõista, kuidas toimub suhtlus, millised on kõnelejate jaoks olulised kategooriad ja üksused suhtluses.

Suhtluse mikroanalüüsiks on meil olemas väga otstarbekas tööriist **vestlusanalüüsi** näol (head ingliskeelsed sissejuhatused on Heritage 1984: 233–292; Hutchby, Wooffitt 1998; Have 1999, soome keeles Tainio 1997; eestikeelset lühitutvustust vt Hennoste jt 2001 ja rakendusi nt Rääbis 2000; Strandson 2001). Vestlusanalüüs on sotsioloogia haru, mis on elegantselt tõestanud, kuivõrd täpselt vestlejad igapäevases suhtluses järgivad voorude moodustamise ja järjestamise norme.

Norm ei tähenda aga seda, et kõrvalekalded oleksid keelatud või et tegemist oleks kõige sagedasema käitumisviisiga, vaid et kõnelejad orienteeruvad sellele kui normile. Näiteks kui potentsiaalne küsimusele vastaja annab hoopis selgituse, miks ta küsimusele vastata ei saa, siis ta orienteerub normile, et küsimus eeldab vastust. Vastus on nii-öelda märgatavalt puuduv (inglise *noticeably missing*). Vestlusanalüüsis on tõendatud kõnelejate orienteeritus mitmetele tegevusjärjenditele, näiteks hinnang millegi kohta eeldab vastaskõnelejalt nõustumist või vastuvaidlemist ning nõustumine viiakse sel puhul enamasti läbi sama hinnangu intensiivistamisega (nt *A. ilus – B: õudsalt ilus*).

Vestlusanalüüsi tugevaks küljeks on empiirika – lähtekohaks ei võeta mitte teadlase intuiitiivseid tõlgendusi, vaid vestluses osalejate endi tegevus. Kuna kõnelejad seovad iga vestlusvooru väga täpselt

eelnevaga, siis peegeldub igas voorus kõneleja enda analüüs eelnevast (voorust). Näiteks vastuse produtseerimine näitab, et kõneleja tõlgendas eelnevat küsimusena (mis ei pruugi muidugi olla eelneva kõneleja seisukohalt adekvaatne). See vestlejate endi analüüs annab aga ka teadlasele võimaluse empiirilisel kontrollida oma mõttekäikude õigsust. Rõhk on alati seesugustel tõestustel ja mitte lihtsalt kirjeldamisel ega hüpoteesidel.

Lisaks võetakse vestlusanalüüsis arvesse tõesti suhtlus tervikuna, seega mitte ainult verbaalne osa, vaid ka kõik muud vahendid, mida tavakõnelejad endastmõistetavalt igapäevases elus kasutavad: žestid, kehapöörded ja muud liigutused, miimika, hingamine, kõikvõimalikud häämitsused ja prosoodia. Nende suhe grammatikaga on keeruline, kuid on ilmne, et vestlejad neid enda arusaadavaks tegemisel mõneti komplementaarselt kasutavad.

3. Suhtlusmotiveeringuga keelenähtusi

Tulles nüüd konkreetsemalt küsimuse juurde, miks peaks keelt uurima just suhtluses, on esimene endastmõistetav vastus, et keelenähtuste motivatsiooniks võib olla mingi suhtlusvajadus. Nii näiteks on C. Ford (1993) inglise keele põhjal demonstreerinud järelasendis adverbialkõrvallause interaktiivset motiveeritust. Analoogiline eestikeelne näide on järgmine.

(1) *Helistan*

Krõõt: =aa okei (0.2) siis ma elistan sulle ku ma tõõle jõuan

Endel: no kui sa viitsid

(1.5)

Krõõt: <@ n:oh ku ma sind ei sega @>

Selles näites lubab Krõõt tööle jõudes helistada. See on ettepanek, mis eeldab Endlilt nõustuvat või keelduvat vastust. Too aga lisab hoopis tingimuskõrvallause *no kui sa viitsid*, mis ei ole eriti entusiastlik vastus neiu ettepanekule. Et ka Krõõt ei tõlgenda seda piisavalt positiivsena, on näha järgnevast pausist ning sellele järgnevast tingimuskõrvallausest *n:oh ku ma sind ei sega*. See järelasendis tingimuskõrvallause võtab paljuski maha Krõõda esialgse ettepaneku otsekohesust ja annab Endlile võimaluse järgmises voorus ebasobivast ettepanekust lihtsamini keelduda. Sellised väljapääsupakkumised esinevad niisuguses järjendipositsioonis regulaarselt, st et ettepanekule, millele järgneb põiklev või puuduv vastus, lisab sama

kõneleja väljapääsupakkumise. Antud juhul pakub Krõõt välja võimaluse, et tema helistamine võiks Endlit segada.

Keeleteadlase jaoks on aga palju huvitavam fakt see, et väljapääsu võidakse pakkuda justnimelt tingimuskõrvallausetega. C. Ford ongi näidanud, et järelasendis adverbiaallaused on sageli motiveeritud kaaskõneleja puuduva või mitte-eelistatud (ingl *dis-preferred*) vastusega. Ka näites (1) on Krõõda kõrvallause real 4 tingitud vastaskõneleja tegudest, seega suhtluses toimuvast — Endel ei ole otseselt andnud nõusolekut helistamiseks, mis oleks olnud eelistatud (ing k *preferred*) vastus neiu algsele ettepanekule. Seejärel lisab Krõõt tingimuslause *n:oh ku ma sind ei sega*, mis ennetab Endli üht võimalikku helistamisest keeldumise põhjust. Siit edasi võib küsida, kas pole mitte tõenäoline, et sellised igapäevased suhtlusvajadused (nt vajadus oma ettepanekuid või küsimusi pehmendada ja eitavat vastust vältida) on mänginud olulist rolli grammatika kujunemisel just selliseks, nagu ta on?

Ka järelasendis põhjuskõrvallausete kasutamise motivatsiooni võib leida suhtlusest. Näites (2) küsib müüja telefonile vastajalt, millal ta saaks oma kliendiga rääkida. Kui vastaskõneleja sellele vaid pika ja prosoodiliselt ühtlase *mmmm*iga reageerib, siis lisab müüja seletuse, et ajaleht on tellitud just selle inimese nimel. Üneem *mmmm* võib nimelt markeerida mitte-eelistatud vastuse algust, mis siinkohal võiks tähendada seda, et klient kas ei soovi või ei saa müüja küsimusele vastata. Seega lisab müüja selgitava põhjuskõrvallause, millega tegelikult ennetab kliendi ühe võimaliku mitte-eelistatud vastuse (miks just selle inimesega on vaja kontakteeruda).

(2) *Tema nimel*

Müüja: .h ja millal ma saaksin taga kontakteeruda

Klient: mmmm

(0.4)

Müüja: sest nagu tema nimel on: nigu tellitud h

Keeleteadlasele on seejuures eriti oluline tähele panna, miks nn ülalt alla perspektiiv suhtluskeele analüüsil ei toimi – me ei saa mööda vaadata faktist, et *ja millal ma saaksin taga kontakteeruda, sest nagu tema nimel on nigu tellitud* ei ole produtseeritud ega planeeritud (!) ühe üksusena. Voor real 4 on lihtsalt nii konstrueeritud, justnagu jätkaks ta eelnevat süntaktilist üksust. Selline jätku konstrueerimine on võimalus, mida kõnelejad tegelikult keelepruugis erinevates kontekstides kasutavad.

Ülalt alla perspektiivi probleem ei puuduta sugugi mitte ainult kõrvallauseid (näiteks referentsi kohta vt Ford, Fox 1996) ja mitte ka ainult ühe ja sama kõneleja teksti. Vaadagem järgmist näidet, kus kirjakeele põhjal ühtseks süntaktiliseks konstruktsiooniks peetud üksuse produtseerivad kõnelejad koos (vt ka näidet Hennoste 2000: 2485).

(3) *Dublant*

Eve: .hh et ee ma akkan sis otsima ka ua- noh na- n [roh:-] veel.
teisi.

Jüri: [asendajat.]

Jüri: dublante.

Eve: jah mul on nagu üks dublant [aga see on kõhugripis.]

Jüri: [@@@]

Esimesel real alustab Eve teadet, et ta hakkab kedagi otsima. Katkestustest (*ua-*, *na-*) ja kõhkklus- või formuleeringumarkerist *noh* on selge, et ta kavatseb veel midagi lisada. Sellised formuleerimisraskustega kohad annavad aga vastaskõnelejale regulaarselt võimaluse “appi tulla” (Sacks 1992; Goodwin, Goodwin 1986; Lerner 1996), mida ka Jüri siinkohal teeb, pakkudes välja ühe võimaliku sihitise *asendajat*. Seega produtseerivad kõnelejad koos tervikliku süntaktilise üksuse *ma akkan siis otsima ka asendajat*. Et Eve ise seejärel hoopis teistsuguse sihitise lisab, ei ole siinkohal oluline, sest kõne voolab ajas ning hetkel, mil saab öeldud *asendajat*, on süntaktiline konstruktsioon tegelikult juba valmis.

Voolavus ajas on faktor, millest suhtluskeele uuringul ei saa kuidagi mööda vaadata ning mis lõppkokkuvõttes võib meie arusaama grammatikast muuta. Kui vaadata edasi näidet (3), siis ei reageeri Eve Jüri pakutud kandidaatsõnale (ingl *candidate word*) *asendajat*, vaid lisab hoopis ise sihitise *veel teisi*. Nende kahe sõna prosoodia on aga erakordselt huvitav, sest mõlemad on rõhulised ning langeva intonatsiooniga. Seega võiks vormi *teisi* pidada hoopis *veel* paranduseks (ingl *repair*). Samas ei lange intonatsioon kummagi sõna lõpus nii madalale, et neid võiks ühetähenduslikult lõpetatud intonatsiooniüksuseks pidada (transkriptsioonis peaks siinkohal hoopis olema midagi punkti ja koma vahepealset). Ja viimaks lisab Jüri veel ühe kandidaatsõna *dublante*, mille ka Eve aktsepteerib sõnaga *jah* real 4.

Kõik kolm (neli?) pakutud sihitist (*asendajat*, *veel teisi* ja *dublante*) moodustaks konstruktsiooni algusega kombineeritult vastuvõetava süntaktilise üksuse *ma akkan siis otsima ka X*. Kuid pangem

tähele, et sama hästi võib Jüri pakutud *dublante* mõista Eve alustatud sihitisfraasi osana ((*veel teisi dublante*). Viimast tõlgendust võib mõnevõrra toetada mitmusevormi kasutamine, sest tegelikult otsitakse vaid üht inimest. Samas on Eve ise mitte päris lõplikult langeva intonatsiooniga real 1 avanud võimaluse jätkuks. Seega võib üksuse, mida saaks juba lõpetatuks pidada (ja mida mõni osaline ilmselt peabki lõpetatuks), lisandusega n-õ ümber teha. Kas mõistame asesõna *teisi* real 1 kui sihitist või täiendit, sõltub osaliselt sellest, kui kaugele me ajas edasi vaatame. Kõnelejate endi jaoks selline ümber tegemine ja üksuste mitmeti tõlgendatavus kindlasti probleem ei ole, nagu ülalolevast ladusast näitestki näha. Probleemseks saab see vaid traditsioonilisel lauseanalüüsil, mis ei arvesta grammatika ilmnemise ajalist mõõdet.

4. Tegevusjärjendid ja grammatika

Ülalolevat arvestades võiks meid hakata juba laiemalt huvitama see, mida siis ikkagi grammatikaga tehakse ja kuidas erinevad tegevused (nt kandidaatsõnade pakkumine) omakorda võivad olla mõjutanud grammatika kujunemist ning peaksid seega olemuslikult kuuluma kui mitte grammatika mõistesse, siis selle mõistmisse küll.

Seni kõige äärmuslikuma seisukoha grammatika ja suhtluse vahekorras on esitanud sotsioloog ja vestlusanalüüsi juhtfiguur E. Schegloff, kelle meelest neid kaht lahutada on pea võimatu. Grammatiliste vahendite kasutatavus on tema järgi otseselt seotud suhtlushetke ja vestlusjärjendi positsiooniga. *One has a range of grammatical resources, grammars if you will, whose relevance is positionally sensitive to organizational features and contingencies of the sequential and interactional moment in which the conduct is situated* (Schegloff 1996: 110).

Selle keeleteadlastele esialgu väga võõrastava järelduse kasulikkus ilmneb ehk kõige selgemini niisuguste nähtuste puhul, mida seni oleme liigitanud elliptilisteks. Vaadagem üht väga lihtsat küsimusvastus järjendit.

(4) *Õled*

Eve: kas õled on vä

(0.8)

Aino: e võtame omme ommikul kaasa

Võtma on transitiivne verb, mille juurde peaks kuuluma sihitis. Siinses näites leiame aga potentsiaalse sihitise *õled* vaid eelmise kõneleja

voorust. Nüüd on probleem selles, kas analüüsida Aino öeldut kui elliptilist konstruktsiooni (st et kõneleja mõtleb *õled*, aga ei ütle) või konstateerida, et sellises vastusepositsioonis on kõnelejal võimalus kasutada ilma sihitiseta vormi (sealjuures ei pea me midagi oletama kõneleja mõtteprotsessi kohta). Võib-olla on küsimusepositsiooni ja vastusepositsiooni grammatilised võimalused ja valikud erinevad? Võib-olla on muudegi tegevuste grammatilised võimalused erinevad?

Lisaks on nii mõnigi grammatiline nähtus piiratud kindlate tegevustega. Nii näiteks sobib süntaktiline reduplikatsioon eesti keele läbi viima kinnitusi ja nõustumisi. Järgnevas näites (5) kinnitab Mall, et ta *ikka ikka* helistaks Enele “juhul kui midagi on”

(5) *Telefon*

Ene: mhmh .hh k:as teil minu telefon on (.) [kodune]

Mall: [on:] (0.2) on ole[mas]

Ene: [ä]häh

.hh et juhul kui midagi on siis ikkagi elista[da enne]

Mall: [jaa] (.) i:ikka ikka

elistan jaa=

Ene: =mhmh=

Muuhulgas paistab ka, et selliseid reduplitseerunud konstruktsioone kasutatakse (nii eesti kui vene keeles), sageli korratud tegevustes (Keevallik 2001; Israeli 1997). Ka näites 5 kordab *ikka ikka* kinnitust, mida vastus *jaa* juba väljendanud on (rida 4). Aga reduplikatsiooni abil võib korrata (ja intensiivistada) isegi käsku, nt *räägi räägi*.

Arvestades seda, et vähemalt mõnede grammatiliste vahendite ja tegevuste vahel võib esineda korrelatsioon, tekib endastmõistetavalt taas küsimus, kuivõrd ja kas üks motiveerib teist. Ühelt poolt on reduplikatsioonil kui grammatilisel vahendil universaalselt märgatud intensiivistavat tähendust, mistõttu ta sobib läbi viima nt tugevaid kinnitusi ja korduvaid käskke. Teisalt on tugevad kinnitused ja korduvad käsud just see keskkond, kus on ilmselt vaja väljendada intensiivsust. Nii et muna või kana?

Analoogiliselt on L. Lindström (2001) kirjeldanud *või/vä*-küsimuste kasutust suulises kõnes. Tema järgi on ülimalt tõenäoline, et voorulõpuline *või* on küsipartikliks grammatikaliseerunud kindlas järjendipositsioonis, nimelt teise isiku algatatud paranduses. Ühelt poolt on *või*-l omadusi, mis sobivad just küsimuse esitamiseks (eba-kindluse, oletuse markeerimine), teiselt poolt on konstruktsiooni

hakatud kasutama just selles väga loomulikus küsimusjärjendis (vt näide 6).

(6) *Täna õhtul*

Kati: mis sa õhtul teed

Merilin: .hh täna vä

Kati: mhmh

Merilin: mina ei tea

Suhtluse kaasamine keeleuuringuisse on aga osutunud lausa võtmeks partiklite mõistmisel. Ilma vestluse voorujärjendeid uurimata on näiteks võimatu selgitada, mida teeb eesti keeles *ahah/ah(h)aa/ah/-aahah*. Minu korpuse 752 juhtu paistsid alati esinevat uue info järel, st *ahah*, *ahhaa* vms vastas just see vestluspartner, kellele eelnev informatsioon oli olnud uus (Keevallik 1999). Näiteks järgnevas lõigus seletab Iisak Kåo tänava asukohta ja Meelis vastab sellele *ahah*.

(7) *Kåo tänav*

Iisak: ja siis on Lõukese tänav tuleb kohe

Meelis: jaa

Iisak: noh ja: Lõokese tänavat pidi (.) otse alla niikaua kuni annab ja tuleb üks:: risttänav see ongi Kåu tänav

Meelis: *ahah* jaajah

Peale uuduse on *ahahi* kasutus seotud ka eelneva info terviklikkusega, st vastuvõtja ütleb *ahah* siis, kui info tema tõlgenduse järgi on olnud piisav ja/või terviklik (nagu real 4). Kui aga info pole olnud uus, ei ole veel piisav või lõpule jõudnud, ütleb vastuvõtja tõenäoliselt pigem *jaa* (nt real 2) või *mhmh*. Selliste järelduste tegemiseks on kindlasti vaja arvestada vestluse voorujärjendeid.

Muidugi võib kahelda, kas partiklid ikka kuuluvad grammatikasse (ja seega ikka ja taas küsida, mis on grammatika). Mõnel puhul on eriti raske otsustada, näiteks partikli moodi käituvad süntaktilised konstruktsioonid inglise keeles (*I think* (Kärkkäinen 1998), *I don't know/dunno*, *never mind* — seegi vana eitus (Couper-Kuhlen 2001)) või ka eesti keeles, kus *maitea* partiklistumist võiks samuti uurida. Mitmed partiklid ei saa üldse üksinda esineda ning peaksid seega kuuluma keele süntagmaatilisse struktuuri. Nii näiteks projitseerib (inglise *projects*) eesti *et* järgnevat.

Järgnevas vestluslõigus (näide 8) ei oska ajalehe tellija oma võimalike pretensioonide asjus “midagi öelda” Sellele järgneb müüja oletus põhjuse kohta, miks klient ei oska midagi öelda. *Et*-algulise vooru abil omistab ta oletuse vestluspartnerile ja seda oletust peab too omakorda kinnitama.

(8) *Pretensioonid*Müüja: kas pretensioone ka mingeid onKlient: .hh e:i: oska praegu midagi öelda mhhMüüja: et liiga vähe veel käänd jah

Klient: jaa

Et-i kasutamine just niisugustes omistustes on eesti keeles vägagi regulaarne, olgu tegu iseendale, vastaskõnelejale või hoopis kellelegi kolmandale omistatud propositsioonidega (Keevallik 2000). *Et* kuulub seega käesoleval hetkel eesti keeles omistava tegevuse süntagmaatilistesse üksustesse.

5. Keeleüksused suhtluses

Üksused, mida rääkides kasutatakse, ei ole tavamõistes laused, ja senistest grammatikatest lähtudes tuleks suurt enamust neist kirjeldada kui elliptilisi konstruktsioone. Aga fakt, et neid “puudulikke” üksusi saab põhimõtteliselt millegagi täiendada, ei ole veel tõestus, et selline täiendamine peegeldaks mingeid tegelikke (psühholoogilisi?) protsesse (vt ka Hennoste 2000: 2249). Ehk teiste sõnadega — meil pole tõendeid selle kohta, et kõnelejad suhtluses tõesti pidevalt täislauseid ellipsitele taandavad.

Kui aga võimalike ja võimatute täislausete väljamõtlemise asemel kasutada keeleuurimise lähtekohana empiirilist suhtlusmaterjali, võib probleemile läheneda teisest otsast ning hakata hoopis abstraherima üksusi, millega kõnelejad igapäevases suhtluses opereerivad. Siinkohal tuleb meil ilmselt unustada nii mõnigi kirjakeele põhjal paika pandud kriteerium, kuigi mingi hierarhiline struktuur on keeles loomulikult olemas. See struktuur annab meile muuhulgas interaktsiooni jaoks väga olulise võimaluse üksusi projitseerida.

Mikrosotsioloogilisest vestlusanalüüsist on nimelt selgunud, et vestlejad projitseerivad mingeid suhtlus- ja/või keeleüksusi (vt klassikaline artikkel Sacks jt 1974). Kaasvestlejad ei sisene kõneleja vooru ega võta voore üle sugugi mitte juhuslikult, vaid orienteeruvad teatud projitseeritavatele lõppudele. Need lõpud võivad olla näiteks kombinatsioonid intonatsioonist, pragmaatikast ja süntaksist. Orienteeritus niisugustele lõppudele ja nende eri komponentidele on empiirikas väga täpselt näha, mistõttu me saame analüüsil toetuda kõnelejate endi tegevusele, st nende enda analüüsile igas järgnevas voorus.

Vaadakem üht väga lihtsat näidet (9). Helistaja Hannes tahab, et Veiko teda oma perekonna autoga kuhugi ära viiks. Veiko aga selektab, et auto on hõivatud (read 1, 3 ja 5).

(9) *Trenn*Veiko: aa (.) k:ule præegu mul:-

(1.0)

Veiko: mt isa läheb toob õe ära.

Hannes: jah

Veiko: trennist.

Hannes: ahah

Veiko alustab *kule præegu mul*, pikendab viimast *l*-i ja peab siis pika pausi, mis vältab terve sekundi. Selle ajal jõuaks vastaskõneleja päris kindlasti uut vooru alustada, sest voorude vahel on harva nii pikki pause. Kuid Hannes vaikib ja tema vaikimist just niisuguses järjendispositsioonis võib pidada tõendiks selle kohta, et Hannese arust pole Veiko oma üksust veel lõpetanud. Mis aga annab Hannesele ja ka meile alust arvata, et üksus *kule præegu mul* ei ole lõppenud? Esiteks muidugi süntaks, teiseks pragmaatika (see pole sobiv vastus küsimusele auto kasutamise kohta) ja kolmandaks prosoodia – *l*-i venitus ning intonatsioon, mis 1. rea lõpus ei lange, vaid on püsiv, projitseerides seega jätku. Võimalik, et Hannes reageerib kõigile neile markeritele ja ootab seega üksuse jätkumist. Hannese käitumise järgi otsustades pole vooruvahetuskoht tema arust veel kätte jõudnud.

Kuna Hannes peale pausi vooru ei alusta, saab Veiko võimaluse oma üksuse ise lõpule viia. Nagu mitmest teisestki ülalolevast näitest näha, võivad ka kõnelejad ise üksusi hetketi erinevalt tõlgendada ning praktilisi probleeme sellest ei paista tekkivat. Üksuste ilmumine sõltub kõigi vestlejate käitumisest ja omavahelisest koostööst.

Pangem siiski tähele, et igal ajahetkel on kõnelejal võimalus tegevusi mingil määral valida. Nii näiteks võiks Hannes pausi järel pakkuda *pole aega*, lõpetades seega Veiko alustatud üksuse. Veiko peaks sellega omakorda nõustuma või sellele vastu vaidlema. Sel juhul oleks meil hoopis teistsugune voorujärjend ja ka hoopis teistsugused grammatilised üksused. Nagu ülal juba öeldud, ilmneb grammatiline struktuur alles ajas.

Ajas on üksused ka ümbertehtavad. 3. rea lõpus Veiko intonatsioon langeb ja üksust *kule præegu mul*: (1.0) *isa läheb toob õe ära* võib siinses positsioonis nii süntaktiliselt kui ka pragmaatiliselt lõpetatuks pidada. Hannes paistab igatahes 3. rea lõppu pidavat sobivaks vooruvahetuskohaks, sest ta vastab kohe *jah*. (Nii täpselt ilma

pausita ajastatud vastus näitab, et ta oskas Veiko üksuse lõppu ette ennustada.) Vastusest hoolimata lisab Veiko kohamääruse *trennist*, mille morfoloogiline vorm seob eelneva süntaktilise üksusega. See on ka hea näide sellest, kuidas keele- või suhtlusüksusi ei määra ei intonatsioon, pragmaatika ega süntaks üksi, vaid neid parameetreid kasutatakse mõnevõrra sõltumatult ning rääkimisel ilmnevad üksused on nende kooskasutusest tulenev epifenomen (vt nt Auer 1996a; Ford jt 1996; Ford, Thompson 1996; Selting 1996; vrd Hennoste 2000: 2234–2236).

Vestlusanalüüsis nimetatakse selliseid kõnelejate käitumisjärendite põhjal eristatavaid kompleksseid üksusi vooruehitusüksusteks (ingl *turn-constructive unit*), mis on määratud nn vooruvahetuskohtadega (ingl *transition relevance places*). Lisaks süntaktilistele, pragmaatilistele ja intonatsioonilistele markeritele võib vooruvahe-tuskohti määrata ka muu käitumine. Kuna eesti keeles seda veel täpsemalt uuritud pole, peame siinkohal appi võtma ühe klassikaks saanud ingliskeelse näite.

Ingliskeelsest lausest *I gave up smoking cigarettes one week ago today actually* 'ma jätsin sigarettide suitsetamise maha täna nädal tagasi tegelikult', on C. Goodwin kirjutanud terve peatüki oma monograafias (1981), tõestades esmakordselt, et pilkude mäng võib lause ehitamisel määravaks saada. Linnuperspektiivist analüüsid on tegemist täiesti tavalise grammatiliselt korrektse lausega, aga selle lõppvorm oli hoopis tingitud sellest, et esialgsele variandile *I gave up smoking cigarettes* ei reageerinud see kaaslane, kellele kõneleja oli pilgu suunanud. Seepeale lisas kõneleja *one week ago today* ning suunas pilgu järgmisele juuresolijale, kes aga uudisele ka üldse ei reageerinud, ei verbaalselt ega pilguga. Viimaks suunas kõneleja pilgu kolmandale juuresolijale ning lisas *actually*, mille peale lõpuks sai tollelt nii verbaalse kui ka mitteverbaalse reaktsiooni. Seega tingis lause vormi keerukas interaktsioon. Mitteverbaalse komponendi, sh pilkude tähtsust ei saa kuidagi alahinnata. Sama autor on muuhulgas tõestanud, kuidas mõned keelelised võtted (sh taasalustus, ingl *restart*) on kasutatavad kuulaja pilgu püüdmiseks voo-ru alguses (Goodwin 1980, 1981).

Just niisugustest empiirilistest tähelepanekutest võib alguse saada murrang keeleteaduses, kui hakkab selguma, kuidas kõik need vahendid ja tegurid – süntaks, pragmaatika, intonatsioon, miimika, žestid, järjendipositsioon, keele abil tehtav – koos vormivad keelelisi

põhiüksusi, millega kõnelejad igapäevases elus tegelikult opereerivad.

6. Lõpetuseks

Traditsiooniliselt on grammatikat uuritud kui (kirja)protsessi fikseeritud lõpptulemust ja maailma representatsiooni vahendit, mida passiivne kuulaja dekodeerib. Arvestamata on jäetud kõneleja-suhtleja kui aktiivne subjekt, kes keelega igapäevases elus tegutseb ning suhtluspartneritega koostöös grammatikat kasutab, taastoodab ja loob. Grammatika ja suhtlus on uurimisharu, mis keskendub kõnelejate tegevuse ja keelevahendite korrapärase kasutuse vahekorrale.

Nagu paljude uurijate ponnistused viimastel aastatel on näidanud, ei ole suhtluse kaasamine grammatikakirjeldusse sugugi lihtne. Ühelt poolt on kõlanud ettepanekud pidada grammatikat vooruehitusüksuste siseorganisatsiooniks ja hakata seega keele struktuuri hoopis teisest otsast uurima, lähtudes voorust ja mitte nt lauseliikmetest (Schegloff 1996; aga ka Lerner 1991; Ford jt 2002). Teisalt on püütud varasemaid grammatikakategooriaid kuidagi paigutada üldisesse suhtlusgrammatikasse. Nii näiteks räägib P. Linell sise- ja välissüntaksist, esimene tähistab traditsioonilist fraasi- ja osalause süntaksit (aga kindlasti mitte lauseid), teine vestlusjärjendis toimuvat (Linell 2000). Saksa ja rootsi lauseanalüüsis kasutatavad nn väljad (sks *Feld*, rts *fält*) paistavad olevat vooruehitusprintsipiidega üsna kenasti ühitatavad (nt Auer 1996b; Lindström 2002; vrd vooruehitus ja –vahetuspõhimõtted, eelkõige Sacks jt 1974; Schegloff 1996).

Praktilised raskused aga ei tohiks segada meid küsimast, kuidas seostub grammatika suhtlusega, sest kuidagimoodi peab ju grammatika olema kohanenud ühe oma põhilise kasutuskeskkonnaga ja vähemalt osaliselt sellest välja kasvanud. On selge, et me ei leia kõikidele tänapäeva grammatikanähtustele suhtlusmotivatsioone, sest nagu öeldud, on grammatika suures osas rutiniseerunud keelekasutus, mis on muutunud kontekstiüleseks. Just niisuguseid arengujadasid näeme ju grammatikaliseerumisel, kus paljudest arengufaasidest võib tänapäevaks olla järel vaid viimane. Sünkroonselt saame aga uurida keelenähtusi, mis hetkel selgemat suhtlusfunktsiooni kannavad, ja neid on rohkem kui arvata võiks. Seepärast ongi keele uurimisel kasulik jälgida suhtluse üksikasju reaajas.

Kirjandus

- Auer, Peter 1996a. On the prosody and syntax of turn-continuations. – Prosody in Conversation: Interactional Studies. Toim E. Couper-Kuhlen, M. Selting. Cambridge: Cambridge UP 57–100.
- Auer, Peter 1996b. The pre-front field in Spoken German and its relevance as a grammaticalization position. – Pragmatics 3, 295–322.
- Bybee, Joan L. 1985. Morphology: A Study of the relation between Meaning and Form. (Typological Studies in Language 9.) Amsterdam, Philadelphia: J. Benjamins.
- Couper-Kuhlen, Elisabeth 2001. Prosody, grammar, and interaction: The case of *never mind*. Symposium on Prosody and Interaction. Uppsala, November 10–11. Ettekanne.
- Couper-Kuhlen, Elisabeth; Selting, Margret (toim) 1996. Prosody in Conversation: Interactional Studies. Cambridge: Cambridge UP.
- Couper-Kuhlen, Elisabeth; Selting, Margret (toim) 2001. Studies in Interactional Linguistics. (Studies in Discourse and Grammar 10.) Amsterdam, Philadelphia: J. Benjamins.
- Ford, Cecilia E. 1993. Grammar in Interaction: Adverbial Clauses in American English Conversations. (Studies in Interactional Sociolinguistics 4.) Cambridge: Cambridge UP
- Ford, Cecilia E.; Fox, Barbara A. 1996. Interactional motivations for reference formulation: *He had. This* guy had, a beautiful, thirty-two O:lds. – Studies in Anaphora. (Typological Studies in Language 33.) Toim B. Fox. Amsterdam, Philadelphia: J. Benjamins. 145–168.
- Ford, Cecilia E.; Fox, Barbara A.; Thompson, Sandra A. 1996. Practices in the construction of turns: the “TCU” revisited. – Pragmatics 3, 427–454.
- Ford, Cecilia E.; Fox, Barbara A.; Thompson, Sandra A. (toim) 2002. The Language of Turn and Sequence. (Oxford Studies in Sociolinguistics.) New York, Oxford: Oxford UP.
- Ford, Cecilia E.; Thompson, Sandra A. 1996. Interactional units in conversation: syntactic, intonational, and pragmatic resources for the management of turns. – Interaction and Grammar. Toim E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson. Cambridge: Cambridge UP. 134–184.
- Goodwin, Charles 1980. Restarts, pauses, and the achievement of state of mutual gaze at turn-beginning. – Sociological Inquiry 50, 272–302.
- Goodwin, Charles 1981. Conversational Organization: Interaction between Speakers and Hearers. New York: Academic Press.

- Goodwin, Majorie H.; Goodwin, Charles 1986. Gesture and coparticipation in the activity of searching for a word. – *Semiotica* 1/2, 51–75.
- Haiman, John 1994. Ritualization and the development of language. – *Perspectives on Grammaticalization*. (Current Issues in Linguistic Theory 109.) Toim W Pagliuca. Philadelphia, Amsterdam: Benjamins. 3–28.
- Have, Paul ten 1999. *Doing Conversation Analysis: A Practical Guide*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Hennoste, Tiit 2000, 2001. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde I–IX. – *Akadeemia*, 5–12, 1115–1150, 1341–1374, 1551–1582, 1772–1806, 2009–2038, 2221–2254, 2463–2486, 2687–2710, 178–206.
- Hennoste, Tiit; Lindström, Liina; Rääbis, Andriela; Strandson, Krista; Vellerind, Riina 2001. *vä ja teised. Ühe vestluse pisianalüüs*. – *Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Toim R. Kasik. Tartu. 90–112.
- Heritage, John 1984. *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Hopper, Paul 1987. Emergent grammar. – *Berkeley Linguistics Society* 13, 139–157.
- Hopper, Paul 1988. Emergent grammar and the a priori grammar constraint. – *Linguistics in Context: Connecting Observation and Understanding*. Toim D. Tannen. Norwood NJ: Ablex. 117–134.
- Hutchby, Ian; Wooffitt, Robin 1998. *Conversation Analysis: Principles, Practices, and Applications*. Cambridge: Polity Press.
- Israeli, Alina 1997. Syntactic reduplication in Russian: A cooperative principle device in dialogues. – *Journal of Pragmatics* 27, 587–609.
- Keevallik, Leelo 1999. Informatsioonikäsitluse partikkel *ahah* telefonivestlustes. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat 1997 Tartu*. 34–56.
- Keevallik, Leelo 2000. Keelendid *et ja nii et* vestluses. – *Keel ja Kirjandus* 5, 344–358.
- Keevallik, Leelo 2001. Estonian reduplication in action sequences. – *Nordic and Baltic Morphology: Papers from a NorFA Course, Tartu, June 2000*. (Studies in Languages 36.) Toim J. Niemi, J. Heikkinen. Joensuu: University of Joensuu. Faculty of Humanities. 23–33.
- Kärkkäinen, Elise 1998. The marking and interactional functions of epistemic stance in American English conversational discourse. University of California at Santa Barbara. Doktoritöö käsikiri.
- Lerner, Gene 1991. On the syntax of sentences-in-progress. – *Language in Society* 20, 441–458.
- Lerner, Gene 1996. On the “semi-permeable” character of grammatical units in conversation: conditional entry into the turn space of another speaker. – *Interaction and Grammar*. (Studies in Interactional

- Sociolinguistics 13.) Toim E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson. Cambridge: Cambridge UP 238–276.
- Lindström, Jan 2002. Från satsschema till turschema? Förfält i fokus. Manus. Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet. <http://www.nordiska.uu.se/samtal/>
- Lindström, Liina 2001. Grammaticalization of *või/vä* questions in Estonian. – Papers in Estonian cognitive linguistics. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2.) Toim I. Tragel. Tartu. 90–118.
- Linell, Per 2000. En dialogisk grammatik? Bidrag till projektet Samtalsspråkets grammatik, Linköping maj 2000. <http://www.nordiska.uu.se/samtal/>
- Ochs, Elinor; Schegloff, Emanuel A.; Thompson, Sandra A. (toim) 1996. Interaction and Grammar. (Studies in Interactional Sociolinguistics 13.) Cambridge: Cambridge UP
- Rääbis, Andriela 2000. Telefonivestluse sissejuhatus. – Keel ja Kirjandus 6, 409–418.
- Sacks, Harvey 1992. Lectures on Conversation. Volumes I–II. Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell.
- Sacks, Harvey; Schegloff, Emanuel A.; Jefferson, Gail 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. – Language 4, 696–735.
- Schegloff, Emanuel A. 1996. Turn organization: one intersection of grammar and interaction. – Interaction and Grammar. (Studies in Interactional Sociolinguistics 13.) Toim E. Ochs, E. A. Schegloff, S. A. Thompson. Cambridge: Cambridge UP 52–133.
- Selting, Margret 1996. On the interplay of syntax and prosody in the constitution of turn-constructional units and turns in conversation. – Pragmatics 3, 357–388.
- Strandson, Krista 2001. Kuidas vestluskaaslane parandusprotsessi algatab? – Keel ja Kirjandus 6, 394–409.
- Tainio, Liisa (toim) 1997. Keskusteluanalüüsin perusteet. Tampere: Vastapaino.